

SULTAN SEYİDOVA*

ÜSLUBİ FONETİKA VƏ ONUN TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə fonetikanın üslubi imkanlarından bəhs olunur. “Üslubi fonetika” termininin mahiyyəti, onun dilçilikdəki özünəməxsus keyfiyyətləri aydınlaşdırılır.

Bu problemlə bağlı dilçilikdə olan fikirlər təqdim edilərək, onlara müənsibət bildirilir. Qeyd olunur ki, fonetik norma özündə orfoqrafik və orfoepik normaları birləşdirdiyindən düzgün yazı və tələffüz variantları fonetik-üslubi normanın əsasını təşkil edir. Yəni bu fonetik normalar fonetik vasitələrin: sait və samitlərin, vurğu, intonasiya, fonetik qanun və hadisələrin normativliyi əsasında meydana çıxdığından onların mətndəki işlənmə məqamları da fərqli ola bilər. Bu da onların üslubi imkanlarını genişləndirmiş olur.

Deyilənlərə uyğun olaraq məqalədə sait və samitlərin üslubi məqamları, onların mətn daxilində yaratdığı üslubi imkanlar konkret nümunələr verilməklə əsaslandırılır. Həmçinin ahəngin, vurğunun, intonasiyanın, orfoqrafik və orfoepik üslubun xüsusiyyətləri misallarla göstərilir. Burada təkcə samit və saitlərin ahənginin deyil, həm də saitlərlə samitlərin ahənginin yaratdığı üslubi imkanlar diqqətə çatdırılır. Fonetik hadisələrin hər birinə aid nümunələr verilərək onların da üslubi məqamları təqdim edilir.

Nitq nöqsanlarının dialektlərin təsiri nəticəsində vasitəsilə mövcudluğu faktı da burada əks olunur. Belə nəticəyə gəlinir ki, fonetik vasitələrin – vurğu, intonasiya, ahəng qanunu, fonetik hadisələr, sait və samitlərin üslubi rolu onların mətndəki mövqeyindən asılıdır. Yəni onların fərqli situasiyalarda işlənərək fərqli anlamlar kəsb etməsi üslubi çalarların yaranmasına səbəb olur.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, üslubiyyat, üslubi fonetika, sait, samit, fonetik hadisə, ahəng, intonasiya, tələffüz üslubu, orfoqrafik üslub*

Üslubi fonetika dedikdə dilin fonetik imkanlarından üslubi məqsədlər üçün istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, fonetikanın vəzifəsi dilin səs sistemini, səs tərkibini, səs qanunlarını öyrənməkdir. Hər hansı bir söz və ifadənin gözəlliyi təkcə onun mənası ilə deyil, eləcə də tərkibindəki səslərin ahəngdarlığı, mənaya uyğunluğu ilə əlaqəlidir. Fonetik vasitələrin üslubi rolu onun mətndəki mövqeyindən asılıdır; məhz hər hansı bir səs, söz, ifadə cümlə və mətn daxilində üslubi çalar və gözəllik qazanır. Digər tərəfdən, fonetik vasitələrdən yerli-yerində istifadə olunması dilin digər vasitələrinin özünüifadəsinə yardım edir. “Dilin *fonetik quruluşu* onun başqa sahələri ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Bu quruluşu öyrənən fonetikanın sayəsində, A.S.Çikabovanın sözləri ilə desək, “dilçilik daha çox dəqiq ictimai elmlərdən biri olmuşdur” [Şahbazlı: 2000, s. 99].

Dilin üslubi imkanları Azərbaycan dilçiliyində, o cümlədən türkologiyada, demək olar ki, az işlənmiş sahələrdəndir. Bu bərdə ilk söz məhz prof. Ə.Dəmirçizadə tərəfindən deyilmişdir. Onun 1962-ci ildə çap edilmiş “Azərbaycan dilinin üslubiyyatı” adlı əsərinin üçüncü fəslü üslubi fonetikaya həsr edilmişdir. Müəllif fonetik-üs-

* Bakı Dövlət Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

lubi vasitələrə belə bir tərif vermişdir: “Ümumiyyətlə, *sözlərin, ifadələrin və cümlələrin mənalari ilə səsənlənməsi arasında ahəngdarlığın təmin edilməsi üçün istifadə olunan fonetik vasitə və imkanlar fonetik-üslubi vasitələr adlanır*” [Dəmirçizadə: 1962, s. 44].

Tərifdən də aydın şəkildə görünür ki, “fonetik-üslubi” vasitələr mənalı səsənlənmə zamanı ahəngdarlığı təmin edən vasitələrdir. Bu vasitələr isə iki qrupa bölünür: 1.həm yazıda, həm də tələffüzdə özünü göstərən ortaq vasitələr; 2.yalnız tələffüzdə özünü göstərən xüsusi vasitələr.

Ə.Dəmirçizadənin “Müasir Azərbaycan dili (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya” dərslüyində də “Orfoepiya” bölməsində üslubiyyat məsələlərindən söz açılır. Burada müəllif “Tələffüz üslubları” paraqrafında bu anlayışı geniş və dar mənada səciyyələndirmişdir: “...tələffüz üslubları geniş mənada, dilin fonetik vasitə və imkanlarının tələffüzündə məqsədəuyğun çalarlıqları sistemi, yəni şifahi ədəbi dil üslublarının fonetik imkanlar sistemi deməkdir. Tələffüz üslubları dar mənada isə fonetik imkanların ancaq orfoepik normalar dairəsində məqsədəuyğunluq əsasında təzahürü ilə formalaşan tələffüz variantları deməkdir” [Dəmirçizadə: 2007, s. 143-144]. Buradan belə bir nəticə hasil olur ki, ədəbi-bədii dildə, onun bütün funksional üslublarında fonetik imkanlardan bəhrələnmək “tələffüz üslubu”, orfoepik normalara uyğun fonetik vasitələrdən istifadə “orfoepik üslub” hesab edilməlidir.

H.Həsənovun fikrincə, fonetikanın üslubi imkanları dedikdə, “fonosemantik əlamətlər adlanan vurğu, durğu, ton və intonasiyadan əlavə, səslərin uzun, qısa, alçaq, sürətlə, aramla tələffüzü də nəzərdə tutulur” [Həsənov: 2003, s. 262]. Əslində, səslərin mətnin, cümlənin, ifadənin, sözün mövqeyindəki tempinə uyğun olaraq, uzun, qısa, alçaq, aramla, sürətlə və nəhayət, həyəcanla tələffüz edilməsi ifadəli oxunu təmin edən tələffüz qaydalarıdır. Məsələn: *Dörd ay vardı, ananın gözləri yol çəkirdi, Başqa bir dərdi yoxdu, oğul dərdiydi dərdi...* (S.Rüstəm) - nümunəsindən aydın görünür ki, “dörd” və “dərd” sözlərinin səs tərkibi “d” səsi üzərində qurulmuşdur; bu səs şeirdəki alliterasiyanı təmin edir. Şeirün ümumi məzmunu onun içərisindəki “gözləri yol çəkirdi”, “oğul dərdi” ifadələrini həyəcanla tələffüz etməyi tələb edir.

Fonetik-üslubi vasitələrdən danışarkən N.Abdullayev başqa tədqiqatçılara nisbətən, fonetik materiallara daha sistemli yanaşır: o, həmcins üzvlü cümlələrdə və tabesiz mürəkkəb cümlələrdəki ellipsisdən söz açır; alliterasiya və səs təkrarları məsələsinə geniş yer ayırır: “Alliterasiya ifadəni, cümləni təşkil edən sözlərin əvvəlində və ya ortasında eyni, yaxud yaxın samitlərin işlənməsidir. Bu cür səs düzümünün yaratdığı musiqi, ahəng söz birləşmələri, atalar sözləri, frazeoloji vahidlərin deyilişində özünü daha çox göstərir, başqa sözlə, həmin ifadələrin, bədii mətnlərin yaranmasında da eyni səslərin təkrarından əmələ gələn fonetik hadisənin mühüm rolu olur” [Abdullayev: 2013, s. 175-176].

N.M.Hacıyeva Azərbaycan dilinin fonetik üslubiyyatına dair yazdığı doktorluq dissertasiyasında qeyd edir ki, “Hazırda fonetik üslubiyyata aid tədqiqatlar iki istiqamətdə aparılır: fonetik-üslubi ifadə vasitələrinin şeir və nəsrə tədqiqi və kompleks

tədqiqi” [Hacıyeva: 2018, s. 3]. O, dissertasiyada alliterasiya, intonasiya və tələffüzü dilin fonetik imkanları kimi dəyərləndirir və araşdırmalarını da bu üç vasitənin üzərində aparır.

A.Babayev də üslubiyyəti dilin ayrı-ayrı səviyyələri ilə bağlayır: “Dilçilikdə üslubiyyət dedikdə, əsasən, iki üslubiyyət növü nəzərdə tutulur. Bunlardan birincisi dil vahidlərinin üslubiyyətidir ki, onların özləri də müxtəlif yarımqruplara bölünür. Məsələn, fonetik üslubiyyət, leksik üslubiyyət, morfoloji üslubiyyət və sintaktik üslubiyyət” [Babayev: 2008, s. 60].

Rus dilçiliyi üzrə tədqiqatlarda da üslubiyyət üzrə işlərin iki əsas istiqamətdə aparıldığı göstərilir. Məsələn, V.V.Vinoqradov “Rus dili üslubiyyətinin problemləri” adlı dərs vəsaitində yazır: “Üslubiyyət... təsviri fonetika, qrammatika və leksikologiyanın materialları və nəticələrinə əsaslanır; digər tərəfdən, ümumxalq dilinin üslubiyyəti nitqin və nitq ünsiyyətinin rəngarəngliyindən və müxtəlif tiplərindən yaranır, bu zaman o, ədəbi-bədii nitqin üslubiyyəti ilə zənginləşdirilir və tamamlanır” [Vinoqradov: 1981, s. 14]. Göründüyü kimi, V.V.Vinoqradov da üslubiyyəti dilin üslubi imkanlarının və ədəbi-bədii dilin nəticəsi kimi dəyərləndirir.

P.S.Pustovalov və M.P.Senkeviç isə üslubiyyəti fonetik (fonetik-üslubi), leksik, qrammatik (morfoloji və sintaktik) dil səviyyələrinə görə qruplaşdırır [Pustovalov: 1987, s. 11]. Onlar bir az da irəli gedərək mətn sintaksisi əsasında “mətnin üslubiyyəti”ndən də bəhs etmişlər: “80-ci illərdə dilçiliyin yeni bir sahəsi - mətn sintaksisi inkişaf etməyə başladı... Mətn sintaksisi əsasında mətnin üslubiyyəti formalaşır” [Pustovalov: 1987, s. 11].

Fonetik-üslubi vasitələr üzrə elmi ədəbiyyatın araşdırılması bir daha göstərir ki, bu tədqiqatlar dilin fonetik imkanlarını ya tam əhatə etmir, ya da sistemli xarakter daşımır. Məhz buna görə dilin üslubi imkanlarına, eləcə də fonetik-üslubi vasitələrə ədəbi dilin normaları baxımından və konkret olaraq, dil materiallarının üslubi cəhətdən səciyyələndirilməsindən çıxış edərək yanaşmaq tələb olunur.

Fonetik vasitələrdən biri və ya birincisi dilin sait və samit fonemlər sistemidir. Açıq və qapalı sait fonemlərin qarşılaşdırılması dilimizdə bir sıra söz-morfemlərin yazılış və tələffüzündə mühüm rol oynayır; belə ki açıq **a** və **ə** saitləri ilə bitən sözlərdə həmin saitlərə “y” bitişdiricisinin iştirak etdiyi şəkilçi artırıldıqda onlar qapalı **ı, i, u, ü** saitləri kimi oxunur və bu da *istəyir, ütüləyir* tipli feillərin, *anaya, səhnəyə* tipli isimlərin tələffüzünə üslubi çalar qazandırır. Ərəb-fars dillərindən alınan bəzi sözlərdə və ya vaxtilə apostrofla yazılan leksik vahidlərdə saitin uzanması, bəzi qapalı saitlərin, xüsusən də **ı, i** səslərinin qısa tələffüzü, “ou” və “öü” səs birləşmələrinin diftonqvarı tələffüzü saitlər sisteminin əsas məsələlərindəndir. Bu fonetik vasitələrin bəziləri, məsələn, sait səslərin qısa tələffüzü təkcə fonetik yox, morfoloji vasitə kimi çıxış edir. Dilimizdə bəzi ikihecalı saitlərdə ikinci saitin düşümü də bilavasitə bununla əlaqəlidir. Saitlərin kəmiyyətə görə fərqləndirilməsindən danışıq professor Ə.Dəmirçizadə yazır: “...ağız sözündəki **ı** ilə *ağızına* sözündəki birinci **ı** kəmiyyətə, əlbəttə, fərqlidir, yəni əvvəlinci sözdəki **ı** adi, ikinci sözdəki birinci **ı**

isə qısaadır. Elə buna görə də tələffüzdə ikinci sözdəki birinci *ı* düşür və bu söz *ağzına* kimi işlənir” [Dəmirçizadə: 2007, s. 39].

Samit fonemlərdən üslubi vasitə kimi danışarkən, ilk növbədə, onların aydın və düzgün tələffüzünə fikir verilməsi tələb olunur. “R” səsinin düzgün tələffüz edilməməsi, “ş” səsinin “s” kimi, hətta “s” yerinə “t” demək, “c” samitinin “ç” şəklində oxunuşu və b. k. dolaşlıqlar sözün mənaca gözəl səslənməsinə mane olur, fikrin ifadəsində çətinlik yaradır. Söz sonunda bəzi cingiltili samitlərin karlaşması və cingiltilmə qanununu nəzərə almamaq fonetik, o cümlədən üslubi normaların pozulması kimi qiymətləndirilməlidir. Məlumdur ki, sonu *k, q, b, c, d, z* samitləri ilə bitən çoxhecalı (iki və daha artıq) sözlərin sonunda cingiltili samit karlaşır; həmin sözlərə saitle başlayan şəkilçi və ya söz artırıldıqda samit öz məxrəcinə qayıdır. Maraqlı odur ki, sözdən sonra saitle başlayan söz gələrsə, cingiltili, samitlə başlayan söz gələrsə, kar tələffüz baş verir. Məhz buna görə də *kənd oğlanları* və *kənd qızları* birləşmələrində “kənd” sözünün sonundakı samitlər eyni məxrəcdə oxunmur; birincisi “d”, ikincisi isə “t” fonemini bildirir. Bu hadisə sonu *q* və ya *k* ilə bitən çoxhecalı sözlərə daha çox aiddir.

Azərbaycan dilindəki bir sıra fonetik hadisə və qanunlar, o cümlədən ahəng qanunu dilin fonetik, bəzən də fonetik-qrammatik yarusunda baş verir. Bunların içərisində *assimilyasiya* (uyuşma) diqqəti daha çox çəkir. Bu hadisə zamanı qüvvətli məxrəcə malik olan səs özündən qabaqki və ya sonrakı səsə təsir edərək, onu öz məxrəcinə ya tam, ya da qismən uyğunlaşdırır: *oğlanlar - oğlannar, qızlar - qızdar (qızzar), tapmaq - tappaq; rusca-rucca, getsə-gessə*. Bu yazı və tələffüz formaları yazının və tələffüzün konkret normalar əsasında rahat formalaşmasını şərtləndirir.

Digər fonetik hadisələr - proteza, eliziya, dissimilyasiya, metateza dilimizdəki səsartımı, səsdüşümü, səs fərqləşməsi və səs yerdəyişmələrinin bəziləri yazı, bəziləri tələffüzlə bağlıdır, buna görə də onlardan hansının orfoqrafik qayda halında sabitləşməsi, hansının hələ də aralıq mövqə tutması, hansının isə orfoepik hadisə olması dəqiqləşdirilməlidir.

Proteza hadisəsi olan samit artımı daha çox yazıda, sait artımı isə tələffüzdə özünü göstərir. Birinciyə Azərbaycan dilində intervokal mövqedə işlənən *y, n, s* bitişdirici samitləri daxildir: “y” və “n” daha çox hal şəkilçiləri, “s” isə mənsubiyyət şəkilçisi üçün xarakterikdir. Burada ümumi qaydalarla yanaşı, istisna hallar da vardır. Məsələn, *su* və *nə* sözləri hallanarkən “n” əvəzinə “y” bitişdiricisini qəbul edir; bunun əksinə, həmin sözlər və ərəb və fars dillərindən alınmış *mənəfe, mövqə, mənşə, mənəbə, tale* tipli sözlər mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənərkən “s” əvəzinə “y” bitişdiricisini qəbul edir: xalqın *mənəfeyi*, alimin *mövqeyi*, Kür *suyu*, insanın *taleyi* və s. Bəzən bu sözlərin mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənməsində səhvə yol verilir. Məsələn: *Elə qərar çıxarıldı ki, fəhlələrin mənəfesinə (mənəfeyinə əvəzinə) uyğun gəldi; Onların mövqəsi (mövqeyi əvəzinə) bizim mövqeyimizlə daban-dabana ziddir*.

Sait artımı özünü, əsasən, yazıda göstərsə də, bəzən orfoqrafik fakt kimi çıxış edir. Ərəb və fars dillərindən alınan bəzi təkhecalı sözlər (*ömr, qədr, səbr, fikr*) sait

artımı nəticəsində dilimizdə *ömür, qədir, fikir, səbir* kimi işlənir. Halbuki cəmi yüz il bundan öncə bu sözlər ədəbi dildə ilkin variantında işlənirdi. Məsələn: *Heyvan kimi ömr eyləmişən sadə, əkinçi!...* (Sabir).

Maraqlıdır ki, indi həmin sözlərə saitlə başlayan hər hansı şəkilçi artırıldıqda söz sonundakı qapalı sait qısa tələffüz olunur və yazıda işlənir. Məsələn: *Of... O, Qarabağa köçəndən bəri, Gədədir ömrümün bu son günləri* (S.Vurğun).

Səs düşümü, yəni *eliziya* dildə çoxhecalılığı azaltmağa, tələffüzü asanlaşdırmağa xidmət edir. Tarixən türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində sözlər daha çox təkhecalı olduğundan dilimizdə təkhecalılığa, fikrin lakonik ifadəsinə meyil güclüdür. Eliziya hadisəsi daha çox yazıda funksionallaşır, bəzən də tələffüzdə özünü göstərir: bəzi ikihecalı sözlərdə son qapalı saitin düşümü, *ora, bura* zərfləri və *hara* əvəzliyinə hal şəkilçilərinin artırılması, mürəkkəb sözlərin yaranması (məsələn, *Ələkbər, Əlabbas, xaloğlu*), inkar şəkilçisindən saitin düşümü, sıra sayı bildirən şəkilçilərdə “i” saitin düşümü, ikinci şəxs təkin şəxs şəkilçisinin olmaması (və ya işlənməməsi), “idi”, “imış”, “isə”, “ilə”, “ikən”, “üçün” morfemlərində ilk saitin ixtisarı, xəbərlik şəkilçisində son samitin ixtisarı, sonu qoşa samitlə bitən təkhecalı sözlərdə samitin birinin ixtisarı, söz kökündən sait düşümü [Dəmirçizadə: 2007, s. 118-120] bura daxildir. Bu hadisələrin bəziləri aralıq mövqə tutur, ikili variantda işlənir.

Aralıq mövqə tutanlara nümunə olaraq, bəzi zərflərin yerlik halda işlənməsini (*orada - orda, buradan - burdan*), *-dır* xəbərlik şəkilçisinin sonundakı “r” səsinin ixtisarını (*alıbdır - alıbdı, getməlidir - getməlidı*), nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin son samitinin düşməsinə (*gəlmişsiniz - gəlmisiniz, demişsən - demisən*) göstərmək olar. Bu cür ikili formalar dildə müxtəlif üslubi çalarlar yaradır, paralel vəziyyətdə işlənir. İkinci hala aşığı ədəbiyyatında xüsusilə çox rast gəlmək olur. Məsələn: *Yazıq Ələsgəri oda salbdı, Fələk gözdən salıb, o da salıbdı* (Aşığı Ələsgər).

Bu tipli nümunələrdə bir maraqlı cəhət də *-ib* şəkilçisindən sonra şəxs sonluğunun son samitinin ixtisarı və onun “idi” hissəciyinin ixtisar formasına oxşarlığıdır. *-ib* şəkilçili nəqli keçmiş zamanın birinci şəxs tək və cəmində “idi” hissəciyi işlənmə bilmir, xəbərlik şəkilçisinin son *r* səsinin düşümü onu *idi* ədatının ixtisar formasına oxşadır. Bu fonetik-qrammatik vasitənin bir xüsusiyyəti də ondadır ki, eyni sənətkarın dilində xəbərlik kateqoriyasının *-dir* şəkilçisi həm bütöv, həm də ixtisar şəklində işlənir. Bu özünü adlarda daha çox göstərir. Məsələn:

Nə üzüm qaradır, nə dilim qısa // Nə üzüm qaradı, nə dilim qısa (H.Arif);

Bu, Şəkidi, O, Şuşadır // Bu, Şəkidi, O, Şuşadı (N.Həsənzadə).

Hal-hazırda ikinci variantların işlədilməsinə meyil güclənmişdir və bu variant şifahi nitq üçün xüsusilə xarakterikdir. Nitqin səlişləşdirilməsi və yüngülləşdirilməsi əksər feil formalarına aiddir, lakin bəzi zamanlarda bu yüngülləşmə, ixtisar mümkün deyil. Məsələn, *gəlmişdir-gəlmişdi, gələcəkdir-gələcəkdi*. Müqayisə olunan feil formaları cümlə daxilində bir-birini əvəz edə bilməz; burada üslubi, eyni zamanda

qrammatik fərq özünü aydın şəkildə göstərir; *-miş* şəkilçisinin son samitinin ixtisarı nəqli keçmiş zamanın həm *-miş*⁴, həm də *-mı*⁴ şəkilçisi ilə əmələ gəlməsi haqda yeni qrammatik qaydanın yaradılmasını tələb edir. Fikrimizcə, bu hallar dilin obyektiv olaraq, təkamül yolu ilə inkişafından, o cümlədən zənginləşməsindən xəbər verir ki, bu da təbii qarşılmalıdır.

Səs fərqləşməsi, yəni *dissimilyasiya* sözlərin ilkin tarixi variantını bərpa etməyə imkan verir. Dilimizdə fəal şəkildə işlənən *saralmaq, qaralmaq, hambal* sözləri məhz bu hadisənin təsiri nəticəsində *sararmaq, qararmaq, hammal* sözlərindən yaranmışdır. İki eyni samitdən birinin yaxın olan samitlə əvəzlənməsi nəticəsində bu sözlər yeni variantda vətəndaşlıq hüququ qazanır. Məsələn: *Yanan şəhərlərin qaraldı yeri... Hər tomda neçə min varaq saraldı; Oturmuş palanın üstündə hambal...* (S.Vurğun).

Yaddan çıxartmaq olmaz ki, dilimizdəki "göstərmək" sözü *dissimilyasiya* nəticəsində "gör"(mæk) kökündən yaranmışdır. S.Cəfərov bunu "Fonetik tərkibin dəyişməsi ilə söz artımı" adlandırır. O, "gör" və "göz" sözlərinin tarixən mənə və forma baxımından eyni olduğunu qeyd edir: "...gör və ya göz sözünün müasir türk dilində *gözükmək* kimi ifadə edilməsi də bunu göstərir" [Cəfərov: 2007, s. 130].

Metateza ədəbi tələffüzdə və şivələrdə özünü göstərən hadisədir: *doğra-dorğa, qeyrət-qiryət, süfrə-sürfə, igrən-irgən, pəhriz-pərhiz*. Bu hadisəni dilin öz təbiəti ilə izah edən Ə.Dəmirçizadə yazır: "Məlum olduğu üzrə, ümumən türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində *r* samiti söz başında (eləcə də heca başında) işlənmişdir. Yuxarıdakı sözlərin hamısında isə ikinci heca *r* ilə başlanır. Deməli, bu sözlərdə *r* səsinin öz mövqeyini dəyişməsinə Azərbaycan dilinin bu xüsusiyyəti təsir etmişdir" [Dəmirçizadə: 2007, s. 121-122]. *Kirpik, körpü, torpaq, yarpaq* kimi sözlər də metateza nəticəsində öz əslindən - *kiprik, köprü, topraq, yapraq* formasından uzaqlaşaraq, Azərbaycan ədəbi dilində fəal şəkildə işlənərkəndir. Məsələn: *Oda da, suya da özünü verdi, Sevib-sevilincə bu qara torpaq* (B.Vahabzadə); *Kim bilir neçədir körpünün yaşı...* (S.Vurğun); *Yarpaq elə xışıldayır, üşüyürəm mən* (F.Qoca); *Kirpiyimdən daş asılıb - hiss etmir zaman* (M.Araz).

Azərbaycan dilində mövcud olan bu fonetik hadisə və qanunların düzgün mənimsənilməsi dilimizin üslubi gözəlliyindən düzgün və yerində istifadə üçün əsas verir. A.Babayev çox haqlı olaraq yazır ki, "müasir Azərbaycan dilini mükəmməl bilən hər bir adam səslərin uzanması, qısaldılması, vurğu, intonasiya və s. vasitəsilə fonetik üslub yarada bilər" [Babayev: 2008, s. 60].

Dilin üslubi imkanlarından istifadədə səs qurğusunun əsas elementlərindən sayılan *vurğu* və *intonasiyanın* rolu əvəzəndirilməzdir. Danışq prosesində söz və ifadələrin düzgün tələffüzü danışanın məqsədini aydın başa düşməyə, dilimizin gözəlliyini dərk etməyə xidmət göstərir.

Sözə və cümlədə vurğuya düzgün riayət olunması ədəbi-bədii dildən yerli-yerində, məqsədəuyğun istifadəni şərtləndirən cəhətlərdəndir. Mətbuatda, televiziya və radioda, rəsmi yığıncaqlarda, canlı verilişlərdə vurğuya riayət edilməməsi arzu edil-

məz nəticələrə gətirib çıxarır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İ.H.Əliyevin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” verilən vacib sərəncamında deyilir: “Dilin böyük ictimai-siyasi hadisə və mənəvi həyatımızın mühüm amili olduğunu çox zaman nəzərdən qaçıran bəzi mətbuat orqanlarında, radio və televiziya kanallarında ədəbi dil normalarının pozulması adi hal almışdır. Dublyaj edilən filmlərin, xarici dillərdən çevrilən elmi, bədii və publisistik əsərlərin tərcüməsi, bir qayda olaraq, yüksək estetik tələblərə cavab vermir, onlar sönük və yarımazdır, dilimizin hüdudsuz imkanları ilə müqayisə edilməyəcək qədər aşağı səviyyədədir” [Əliyev: 2012, s. 6].

Nitq nöqsanları ilə bağlı qüsurların bir qismi dialekt tələffüzü (*oxu, arzu, günortta, halbukı, isim*) ilə əlaqəlidir. Bir sıra alınma sözlər də yanlış tələffüz olunur; məs.: *lirika, market, İngiltərə, firma, defis, Paris, texnikum, donor, paraqraf, abzas, orden* və s. Alınma sözlərlə bağlı vurğu qüsurlarını aradan qaldırmaq üçün onların alındığı dildəki vurğusu nəzərə alınmalıdır. Bir şeyi də yaddan çıxarmaq olmaz ki, alınma sözlərin bir qismi həm ahəng qanunu cəhətdən, həm də vurğu baxımından dilimizə uyğunlaşır; məs.: *salam, şəhər, şamama, vedrə* və s.

Mürəkkəb sözlərdə vurğu, adətən, sözün axıncı hecası üzərinə düşür; dilimizdə vurğusu iki variantda deyilən *qızılgül, Maralgöl, Qarabağ, Ağdaş, Göygöl* tipli sözlərdə bu ikiliyi aradan qaldırmaq üçün vurğunun birinci sözə düşməsi daha məqbuldur. Əlbəttə ki, bu halı *ayaqqabı, itburnu, günəbaxan, əlüzyuyan* tipli sözlərə şamil etmək olmaz, çünki söz, söz birləşməsi kimi düşünülə bilər və fikirdə anlaşılmaqlıq yaranar.

Dilçilik ədəbiyyatında heca vurğusu ilə yanaşı, *məntiqi vurğunun* da fikrin dəqiq çatdırılmasında, danışanın məqsədinin düzgün anlaşılmasında rolu böyükdür. Heca vurğusundan fərqli olaraq, Məntiqi vurğu söz vurğusudur, nisbətən sərbəstdir, məntdəki istənilən sözün üzərinə düşə bilər. Ancaq burada da hər hansı bir systemsizlikdən danışmaq olmaz, çünki məntiqi vurğu altına düşən söz, adətən, xəbərin yanında işlənir, baş verən iş, hal və prosesin kimə, nəyə aid olmasını ön plana çəkir. Lakin bu qayda standart deyildir, ünsiyyətdə olanların məqsədindən asılı olaraq, məntiqi vurğunun yeri dəyişə bilər.

Ə.Dəmirçizadə dilimizdə vurğunun üç halda işlənməsi barədə məlumat verir: “a) təyin və təriflərdə; b) bəzən ara sözlərdə və məhdudlaşdırmada müqayisə zamanı; c) bir-birini qüvvətləndirən, tamamlayan və ya bir-biri ilə qarşılaşan qoşa sözlərdə” [Dəmirçizadə: 2007, s. 133]. Yuxarıda dediyimiz kimi, məntiqi vurğu hər hansı bir cümlənin və ya mətnin öz məntiqindən irəli gəlir. K.Vəliyevin belə bir fikri xeyli maraqlı doğurur: “Məlumdur ki, cümlədən cümləyə keçid bir predmetin mövcudluğundan digər predmetin mövcudluğuna keçiddir; bir mahiyyətdən digər mahiyyətə keçid dilin daxili dialektikasında tarixən şərtlənir. Lakin ötəri təəssüratın, təsadüfi anımların inteqrasiyası o zaman anlaşılır ki, burada bir cümlə yox, vahid semantika və strukturda birləşən cümlələr çoxluğu götürülsün və təhlilə cəlb olunsun” [Vəliyev:

1988, s. 42].

Məntiqi vurğu altına düşən sözün xəbərini yanında işlənməsi daha çox nitq üslubuna uyğundur, danışiq dili faktıdır; bədii ədəbiyyatda, xüsusən sərbəst şeirdə bu, şairin hiss-həyəcanını, məqsəd və məramını düzgün ifadə etməyə xidmət göstərir. Məsələn: *İçəridən alışırsa, bu sürətlə, bu cürətlə Gedə bilməz təyyarələr; Qərribə aləmdir... Zəmanəmizdə İdrak təbiətlə yarışa girmiş... Böyrək də, ürək də, qulaq da, göz də Bədəndən bədənə köçürülərmiş...* (B.Vahabzadə).

Nümunələrə diqqət yetirildikdə aydın olur ki, şairin məqsədi təyyarələrin nə üçün belə sürət və cəsarətlə hərəkət edə bilməsinin səbəbini aşkarlamaqdır: sən demə, onlar içəridən alışırmış, daxildən alovlanırmış. Burada “içəridən alışırsa” şərtidir, məntiqi vurğu isə “içəridən” sözünün üzərindədir. İkinci şeirdə də şair “böyrək” “ürək”, “qulaq”, “göz” sözlərini ayrı-ayrı misralar kimi verməklə diqqəti onlara yönəltmiş və həmin sözləri (bağlayıcılarla birlikdə) məntiqi vurğu altına salmışdır.

Vurğunun *həyəcanlı vurğu* adlanan növü hər hansı söz və ya ifadənin ekspresivliyini təmin edir. Burada həm saitlər, həm də samitlər uzun tələffüz olunur, daha doğrusu, uzadılır, “...samit səs dilimizə keçmiş bəzi *baqqal, qəddar, tibb, xətt, sirr, zidd* kimi ərəb sözlərində olan təşdidli (geminat) samitlərə, saitlər isə uzun-davamlı saitlərə oxşayır” [Dəmirçizadə: 2007, s. 134]. Məsələn: *Qəşşəng bir qızdır; Sən mənə de, mən də yavaaş-yavaaş əməl edim;*

Həyəcanlı vurğunun əsas vəzifəsi nitqdə ifadəlilik yaratmaqdır, bəzi hallarda ondan bədii ədəbiyyatda canlılıq yaratmaq üçün də istifadə olunur. Məsələn: *Vaayy günüm vaaaay!...vaaaay...canım vaaaay!...vaxsey öldüm vayy!...* (Mir Cəlal); *Yaşasın bizim gələcəyimiz olan cavanlarımız, təzə nəsil! Vurrey! Vurrey!* (S.Dağlı); *Ee-eeh, sən başa düşməzsən, Çaxçax, səninki baş ağrıtmırdı* (M.Süleymanlı).

Fonetikanın üslubi imkanları içərisində *intonasiyanın* özünəməxsus mövqeyi və çəkisi vardır. Bir çox dilçilər intonasiyanı mürəkkəb dil hadisəsi hesab edirlər. Səsin yüksəlməsi və alçalması, nitqin tempi, sürəti, məntiqi vurğusu kimi komponentlər intonasiyanı yaradan vasitələrdəndir.

Deməli, səs qurğusunun əsas növlərindən biri olan intonasiya (avazlanma) nitqin melodiya və ritmlə zəngin olan kommunikativ cərəyandır. Cümlə, bəzən də ibarə (frazə) vurğusu adlanan intonasiya təkcə fonetik yox, həm də fonosintaktik hadisədir. Burada eyni söz və ifadənin müxtəlif məqsədlə deyilməsindən tutmuş həmcins üzvlərin və eləcə də həmcins komponentlərin, eyni sözlərin sadalanması, söz və ya cümlələrin qarşılaşdırılmasına qədər bütün hadisələrdə inyonasiyanın rolu vardır. Cümlə daxilində işlənən, lakin cümlə üzvü olmayan söz və ya söz birləşmələri yalnız intonasiyanın yardımı ilə ünsiyyətdəki rolunu reallaşdırır.

Göründüyü kimi, intonasiya ayrı-ayrı cümlələrin və sözlərin sual, şübhə, kinayə, təəssüf, hiddət, müraciət, fikrə münasibət, çağırış bildirməsinə xidmət edir, ayrılıqda, tədris olunmuş şəkildə deyil, sistem halında fəaliyyət göstərir.

Beləliklə, fonetikanın üslubi imkanları dedikdə dilimizin səs sistemindən, onun müxtəlif çalarlarından yerli-yerində istifadə etmək, ondan maksimum şəkildə bəhrə-

lənmək başa düşülməlidir. Dilin fonetik qayda-qanunlarını əzbərləməklə bu məqsədə nail olmaq çətindir. Fonetik normaları, eləcə də tələffüz qaydalarını dilin daxili potensial qüvvəsi ilə, onun ahəngi, melodik cəhətləri ilə əlaqəli mənimsəmək hər bir dil daşıyıcısına fonetik hadisə və qanunlardan, fonetik üslubiyyatdan yetərincə istifadə imkanı qazandırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N. (2013). Nitq mədəniyyətinin əsasları. B.: Elm və təhsil, 288 s.
2. Babayev A.M. (2008). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. B.: Təhsil, 621 s.
2. Cəfərov S. (2007). Müasir Azərbaycan dili. II hissə (leksika). B.: Şərq-Qərb, 192 s.
4. Dəmirçizadə Ə. (1962). Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 269 s.
5. Dəmirçizadə Ə. (2007). Müasir Azərbaycan dili. I hissə (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya). Bakı: Şərq-Qərb, 256 s.
6. Əliyev İ.H. (2012). "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında" 7. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamı // Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi, Bakı, № 2, s. 5-8
8. Həsənov H. (2003). Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: Bakı Universiteti, 399 s.
9. Hüseynzadə M. (2007). Müasir Azərbaycan dili. III hissə (morfologiya). Bakı: Şərq-Qərb, 280 s.
10. Hacıyeva N.M. (2018). Azərbaycan dilinin fonetik üslubiyyatı. Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı: AMEA, 56 s.
11. Головин В.Н. (1988). Основы культуры речи. М.: Высшая школа, 320 с.
12. Пустовалов П.С., (1987). Сенкевич М.П. Пособие по развитию речи. М.: Просвещение, 288 с.
13. Виноградов В.В. (1981). Проблемы русской стилистики. М.: Высшая школа, 320 с.
14. Şahbazlı F. (2000). Azərbaycan dilçiliyi və professor Ə.M.Dəmirçizadə. Bakı, 140 s.
15. Vəliyev K. (1988). Linqvistik poetikaya giriş. Bakı: BDU, 100 s.

Sultan SEYIDOVA

STYLISTIC PHONETICS AND ITS RESEARCH PROBLEMS

SUMMARY

The article discusses the stylistic possibilities of phonetics. The essence of the term "stylistic phonetics" and its peculiarities in linguistics are clarified. Opinions on this problem in linguistics are presented and treated. It is noted that since the phonetic norm combines orthographic and orthoepic

norms, correct spelling and pronunciation variants form the basis of the phonetic-stylistic norm. That is, since these phonetic norms are formed on the basis of phonetic means: vowels and consonants, accents, intonation, phonetic laws and events, their points of development in the text may be different. This expands their stylistic capabilities.

According to the article, the stylistic aspects of vowels and consonants in the article, the stylistic possibilities created by them within the text are substantiated by giving concrete examples. Examples also show the features of harmony, accent, intonation, orthographic and orthoepic style. Here the stylistic possibilities created not only by the harmony of consonants and vowels, but also by the harmony of vowels and consonants are brought to attention. Examples of each of the phonetic events are given and their stylistic points are presented.

It also reflects the fact that speech defects exist through dialects. It is concluded that the stylistic role of phonetic devices: accent, intonation, law of harmony, phonetic events, vowels and consonants depends on their position in the text. In other words, the fact that they are used in different situations and have different meanings leads to the emergence of stylistic nuances.

Keywords: *Azerbaijani language, stylistics, stylistic phonetics, vowel, consonant, phonetic event, harmony, intonation, pronunciation style, spelling style*

Султан СЕИДОВА

СТИЛИСТИЧЕСКАЯ ФОНЕТИКА И ВОПРОСЫ ЕЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются стилистические возможности фонетики. Уточняется сущность термина «стилистическая фонетика» и ее особенности в языкознании. Приводятся и трактуются взгляды на эту проблему в языкознании. Отмечается, что поскольку фонетическая норма сочетает в себе орфографическую и орфоэпическую нормы, то в основе фонетико-стилистической нормы лежат правильные орфографические и произносительные варианты. То есть, поскольку эти фонетические нормы формируются на основе фонетических средств: гласных и согласных, ударений, интонации, фонетических закономерностей и явлений, поскольку ситуации их использования в тексте могут быть различными. Это расширяет их стилистические возможности.

В статье стилистические аспекты гласных и согласных, стилистические возможности, создаваемые ими в пределах текста, обосновываются на конкретных примерах. Путем приведения примеров также показаны особенности гармонии, ударения, интонации, орфографического и орфоэпического стиля. Здесь доводятся до внимания стилистические возможности, создаваемые не только гармонией согласных и гласных, но и гласных и согласных. Представлены стилистические возможности фонетических явлений с приведением примеров на каждые из них.

Здесь также отражается факт, существования речевых недостатков в результате воздействия диалектов. Делается вывод о том, что стилистическая роль фонетических средств – ударения, интонации, закона гармонии, фонетических явлений, гласных и согласных зависит от их позиции в тексте. То есть то, что они употребляются в разных ситуациях и соответственно имеют разное значение, приводит к возникновению стилистических оттенков.

Ключевые слова: *азербайджанский язык, стилистика, стилистическая фонетика, гласный, согласный, фонетическое явление, гармония, интонация, стиль произношения, орфографический стиль*